

Ptolemaios: een Griek die leeft en droomt in een Egyptische tempel

F. A. J. Hoogendijk

Inleiding

In 1850 deed de Fransman Auguste Mariette in de woestijn bij Memphis een grote ontdekking. Tijdens een wandeling stuitte hij daar op een grotendeels onder het zand bedolven stenen beeld, dat hem meteen deed denken aan een passage van de Griekse schrijver Strabo van rond het begin van onze jaartelling (Geografie XVII, I 32):

Er is ook een Serapeum (bij Memphis), op een plaats die zo zanderig is, dat er door de wind duinen van zand worden opgehoopt. Daaronder zijn de sfinxen die ik gezien heb soms wel tot aan het hoofd bedolven, anderen waren nog voor de helft zichtbaar.

En inderdaad, bij nadere inspectie bleek het beeld dat Mariette had aangetroffen, een sfinx te zijn! Dus organiseerde hij een officiële opgraving rond deze plaats, en zie: de beroemde 'avenue des sphinxes' kwam te voorschijn, die leidde naar de ondergrondse hallen waarin gedurende vele eeuwen de heilige Apis-stieren na hun dood werden bijgezet. Boven de grond had zich hier een uitgestrekt tempelcomplex bevonden, met als middelpunt de grote Sarapistempel. Eindelijk was de plaats van het Serapeum van Memphis teruggevonden.¹

Van dit tempelcomplex zijn slechts enkele fundamenten van gebouwen en resten van beelden over, te weinig om zich een voorstelling te kunnen maken van wat zich in de oudheid dagelijks tussen de tempelmuren heeft afgespeeld. Hoe graag zouden wij niet meer willen weten over de mensen die hier leefden – priesters, priesteressen, maar ook leken; beroepshalve in de tempels aanwezig of ook als pelgrim of toerist – en over het leven zelf dat ze hier hebben geleid. Gelukkig beschikken we, behalve over archeologische resten, ook over andere bronnen, die op deze vragen een beter antwoord geven: dit zijn de papyri, en met name het Archief van Ptolemaios waar het hier over zal gaan.

Het Archief van Ptolemaios, ook wel Serapeum-archief genoemd, bestaat uit een groep papyri die kort voor 1820 in Egypte aan het licht is gekomen. Door de onbekende vinders zijn de documenten verkocht aan beroemde verzamelaars als D'Anastasy, Salt en Drovetti, wat ertoe heeft geleid dat het archief over heel Europa verspreid is geraakt: momenteel bevinden deze papyri zich onder andere in Leiden, Parijs, Londen, Rome en Turijn.

De teksten variëren inhoudelijk sterk. Wij vinden onder andere (kopieën van) klaagschriften en officiële reacties daarop, rekeningen, kwitanties, opdrachten, privébrieven, droomoptekeningen, schrijfoefeningen en zelfs stukken uit de Griekse literatuur. Het hele archief stamt uit de periode van 164-152 v. Chr. Deze data zijn te verklaren met enerzijds de dood van Ptolemaios' vader in 164 – het moment waarop Ptolemaios zelf zijn documenten ging bewaren – en anderzijds waarschijnlijk de dood van Ptolemaios zelf: – men zou zelfs kunnen veronderstellen dat de papyri in zijn graf zijn gevonden.

Aangezien Ptolemaios gedurende deze periode binnen de tempelmuren van het Serapeum woonde, bieden de teksten van zijn archief een schat van gegevens over het leven in het Serapeum in de tweede eeuw voor Christus. We zullen nu eerst het Serapeum wat nader bekijken, om vervolgens in te gaan op de persoon Ptolemaios, zijn leven in de tempel, zijn relatie met de Egyptische tweelingzusjes, zijn droomoptekeningen en de betekenis van de literaire teksten in zijn archief; dit alles voornamelijk op grond van de gegevens die het archief zelf ons verschaft.

Het Serapeum bij Memphis

Een Serapeum (in het Grieks: Sarapieion) is, zoals de naam zegt, een tempel voor de god Sarapis. Naar het schijnt is Sarapis door de eerste Griekse koning van Egypte, Ptolemaios I, tot beschermgod van de koninklijke dynastie gekozen. Doordat men deze godheid eigenschappen van zowel Griekse als Egyptische goden toedichtte, konden en Grieken en Egyptenaren Sarapis vereren, wat bevorderlijk was voor de religieuze eenheid van de gemengde bevolking in Egypte. Sarapis kreeg de Egyptische godin Isis tot vrouw, en gezamenlijk heeft dit godenpaar een belangrijke plaats veroverd binnen het hellenistisch-romeinse pantheon. Vandaar dat er zowel in Egypte als daarbuiten in de hellenistische en vooral in de romeinse tijd veel Sarapistempels oftewel Serapea zijn gebouwd.

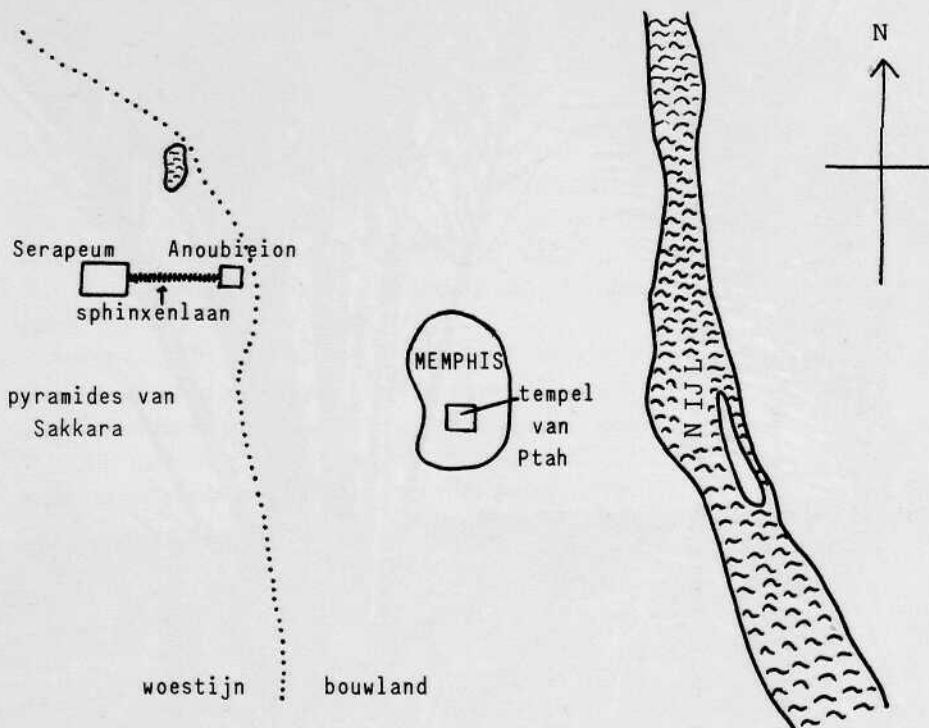
Het Serapeum bij Memphis is echter ouder. Deze Sarapistempel stond bovenop de plaats waar al sinds de veertiende eeuw voor Christus de vergoddelijkte Apis-stieren werden begraven, in uitgehakte gangen onder de grond van een rotsplateau, langs de rand van de woestijn ten westen van de stad. De Apis-stier werd na zijn dood vereenzelvigd met de onderwereldgod Osiris en kreeg dan de naam Osiris-Apis of Osorapis, waarvan Sarapis is afgeleid. In Memphis had de Sarapiscultus daardoor een meer Egyptisch karakter dan in andere Serapea elders.

Hoe dit Serapeum er, althans in de tweede eeuw voor Christus, ongeveer heeft uitgezien, weten we grotendeels slechts van de vermeldingen van bepaalde gebouwen in de stukken van het archief van Ptolemaios. Het

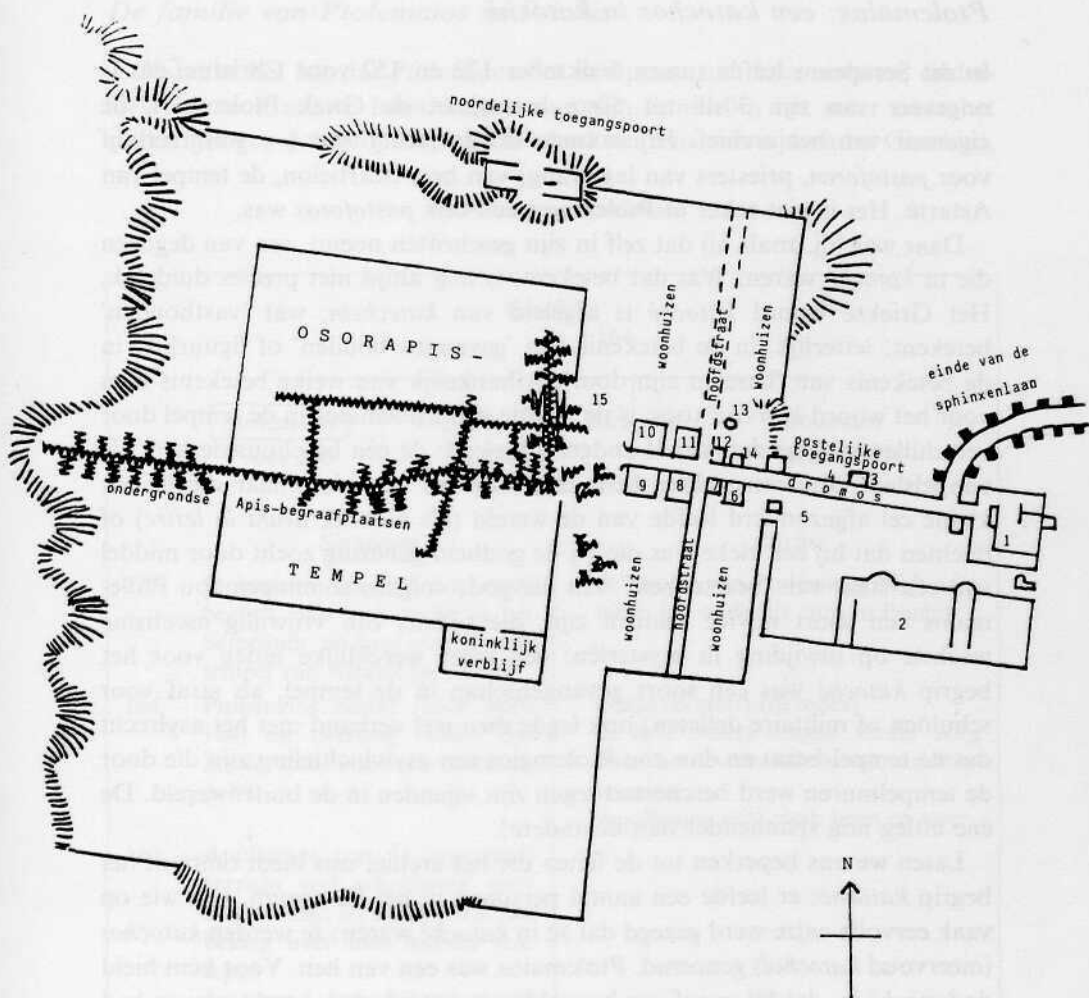
Gezicht op het Nijldal vanaf het Anoubieion
(van West naar Oost)

In de verte ziet men het Oostelijke woestijnplateau; van de stad Memphis in de vlakte is niets meer over.

complex bevond zich, evenals de necropolis van Sakkara, in de woestijn ten westen van de Nijl, op een hoger gelegen rotsplateau. Op de rand daarvan lag een Anoubieion, dat niet alleen als tempel van Anoubis fungeerde, maar onder andere ook gastenverblijven bevatte, een dépendance van het politiebureau, een gevangenis en een kantoor van de plaatsvervanger van de strateeg. Vanaf het Anoubieion liep een weg van 1120 meter naar het Serapeum; deze weg was aan beide zijden omzoomd door een haag van sfinxen (in totaal 400) – dit is de 'avenue des sphinxes' die door Mariette in eerste instantie werd ontdekt. Het Serapeum zelf vormde een ommuurd complex van tempels en andere gebouwen.

Behalve voor Sarapis en natuurlijk Isis, bevatte het Serapeum namelijk ook tempels voor andere goden, zoals Horus, Astartè, Sechmet, Thot en Ammon. De ruimte tussen al deze tempeltjes was weer gevuld met winkeltjes, woonhuizen en herbergen voor bezoekers van de tempel. Er bevond zich zelfs een speciale ruimte waar het koninklijk paar tijdens bezoeken aan het Serapeum verbleef. Een (menselijke) begraafplaats vlak buiten de muur maakte het Serapeum compleet. Eerder dus dan aan de serene rust die men zich misschien bij een tempel voorstelt, moet men denken aan een kleurig, lawaaierig en vooral bruisend leven dat zich daar tussen de tempelmuren afspeelde. Het Serapeum was in de Ptolemaeëntijd van laatste rustplaats voor de Apis-stier langzamerhand uitgegroeid tot een complete stad in de woestijn.

HET SERAPEUM BIJ MEMPHIS

(naar de reconstructie van M. Guilmot)

1 rustplaats met standbeelden van 11 Griekse dichters en wijsgeren	7 tempel van Amon(?)
2 tempel van Nectanebo	8 tempel van Sechmet
3 kapel voor Apis	9 tempel van Astarté
4 lychnaption (tempel voor de priesters die zorgden voor de lampen in de Sarapiscultus)	10 tombe van de kinderen van Apis
5 Griekse standbeelden	11 tempel van Isis
6 kapel voor Sarapis	12 tempel van Horus
	13 plengofferplaats voor Asklepios
	14 tempel van Thot(?)
	15 menselijke begraafplaats

Ptolemaios: een katochos in katochè

In dit Serapeum leefde tussen 5 oktober 172 en 152 voor Christus, dat is ongeveer van zijn 30ste tot 50ste levensjaar, de Griek Ptolemaios, de eigenaar van het archief. Hij woonde in een *pastoforion* (= woonverblijf voor *pastoforen*, priesters van lage rang) van het Astartieion, de tempel van Astartè. Het is niet zeker of Ptolemaios zelf ook *pastoforos* was.

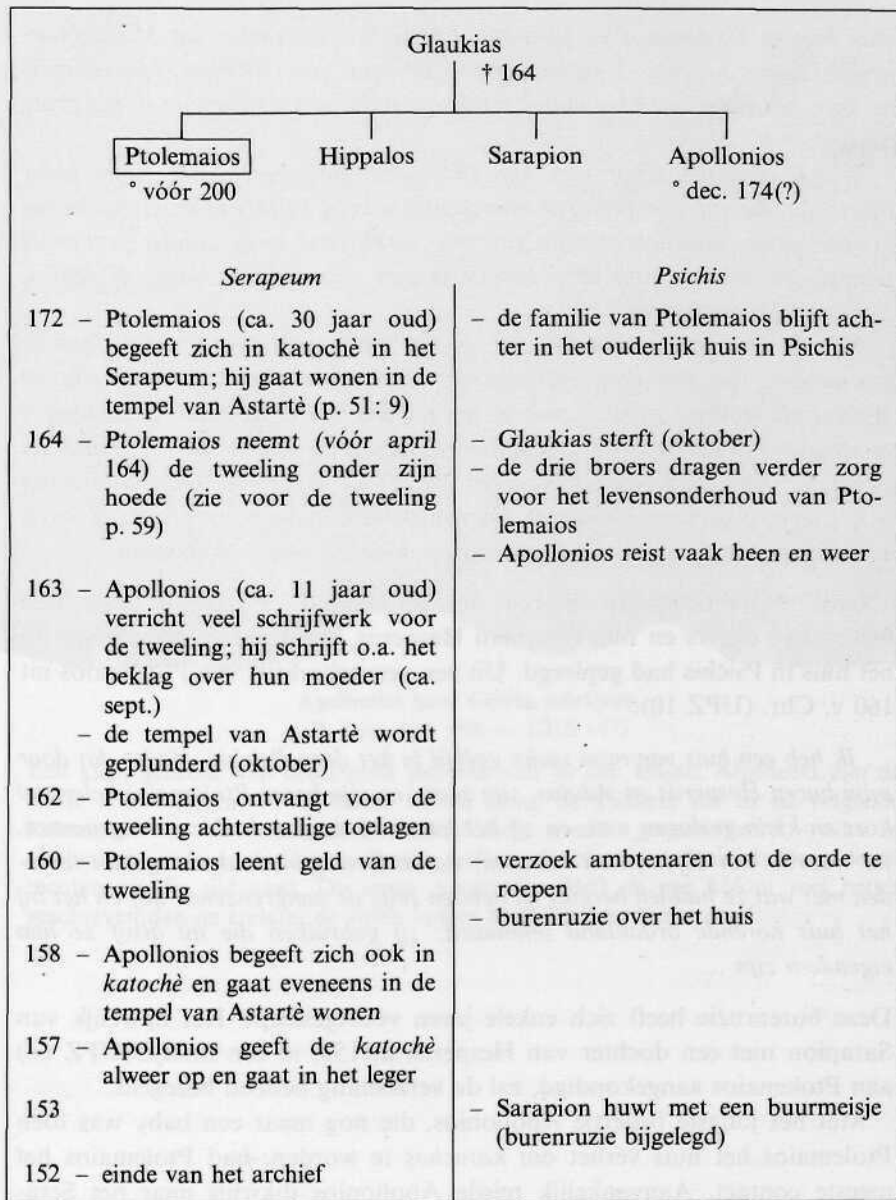
Daar was hij, zoals hij dat zelf in zijn geschriften noemt, een van degenen die in *katochè* waren. Wat dat betekent, is nog altijd niet precies duidelijk. Het Griekse woord *katochè* is afgeleid van *katechein*, wat 'vasthouden' betekent; letterlijk, in de betekenis van 'gevangen houden' of figuurlijk, in de betekenis van 'bezeten zijn door'. Afhankelijk van welke betekenis men voor het woord *katochè* koos, is de positie van Ptolemaios in de tempel door verschillende geleerden steeds anders uitgelegd: de één beschouwde hem als tempelslaaf, anderen stelden hem zich voor als een kluizenaar die in een kleine cel afgezonderd leefde van de wereld (als monnik *avant la lettre*) of dachten dat hij een zieke was die bij de godheid genezing zocht door middel van een staat van 'bezetenheid' van die god; volgens sommigen zou Ptolemaios een soort novice kunnen zijn, die tijdens zijn vrijwillig ascetisme wachtte op inwijding in mysteriën; een meer wereldlijke uitleg voor het begrip *katochè* was een soort gevangenschap in de tempel, als straf voor schulden of militaire delicten; ook legde men wel verband met het asylrecht dat de tempel bezat en dan zou Ptolemaios een asyvluchteling zijn die door de tempelmuren werd beschermd tegen zijn vijanden in de buitenwereld. De ene uitleg nog spannender dan de andere!

Laten we ons beperken tot de feiten die het archief ons biedt omtrent het begrip *katochè*: er leefde een aantal personen in het Serapeum, van wie op vaak eervolle wijze werd gezegd dat ze in *katochè* waren; ze werden *katochos* (meervoud *katochoi*) genoemd. Ptolemaios was een van hen. Voor hem hield de *katochè* in, dat hij vanaf een bepaald moment zijn hele verdere leven had gewijd aan de godheid (Astartè, of eerder Sarapis). Hierbij mocht hij klaarblijkelijk het tempelterrein niet verlaten. Dit laatste gold echter niet voor alle *katochoi* – we kennen anderen uit dit archief die wél buiten de tempelmuren kwamen. Bovendien was het mogelijk een einde te maken aan de *katochè* en weer een normale plaats in de maatschappij in te nemen. Als *katochè* dus niet de letterlijke vrijheidsbeperking inhoudt, moeten we de betekenis in de religieuze sfeer zoeken: de 'bezetenheid', 'gegrepenheid' door de godheid. Het lijkt inderdaad of de *katochoi* in eerste instantie door de godheid (bijvoorbeeld in de droom, tijdens een tempelslaap?) 'gegrepen' zijn, in die zin, dat ze in de tempel gingen wonen om bepaalde cultusdiensten te verrichten. Afhankelijk van de mate van hun 'gegrepenheid' konden zij zich dan verplicht hebben tot een vrijwillige 'gevangenschap' binnen de tempelmuren, zoals Ptolemaios blijkbaar had gedaan.

De familie van Ptolemaios in Psichis

Ondanks het feit dat Ptolemaios het Serapeum niet kon verlaten, onderhield hij toch nauwe betrekkingen met zijn familie in het meer naar het zuiden gelegen dorpje Psichis. Daar stond het huis van zijn vader Glaukias,

Ptolemaios en Apollonios

die een Grieks-Macedoonse soldaat was geweest. Bij zijn vader thuis woon- den ook de drie broers van Ptolemaios: Hippalos, Sarapion en Apollonios.

Na de dood van Glaukias in oktober 164 v. Chr., was Ptolemaios als oudste zoon verantwoordelijk voor het welzijn van de familie. Zo kwam het dat hij, toen de dorpsautoriteiten van Psichis de nu alleen wonende broers telkens lastig vielen, vanuit het Serapeum een petitie indiende bij de koning om daaraan een einde te maken. Een ontwerp of kopie daarvan uit 161/160 bevond zich in Ptolemaios' archief (UPZ 9):

Aan koning Ptolemaios en koningin Kleopatra zijn zuster, de Moedermin- nende Goden, gegroet. Van Ptolemaios de zoon van Glaukias, Macedoniër, nu voor het 12de jaar² behorend tot degenen die in katochè zijn in het grote Serapeum bij Memphis.

In (de maand) Thot van het 18de jaar [oktober164] is mijn vader overleden, die van oorsprong al woonachtig was in Psichis in de Herakleopo- litische gouw, met achterlating van mij, verblijvend in de zojuist genoemde tempel, en verder mijn drie broers in het voornoemde dorp, Hippalos, Sarapion en Apollonios.

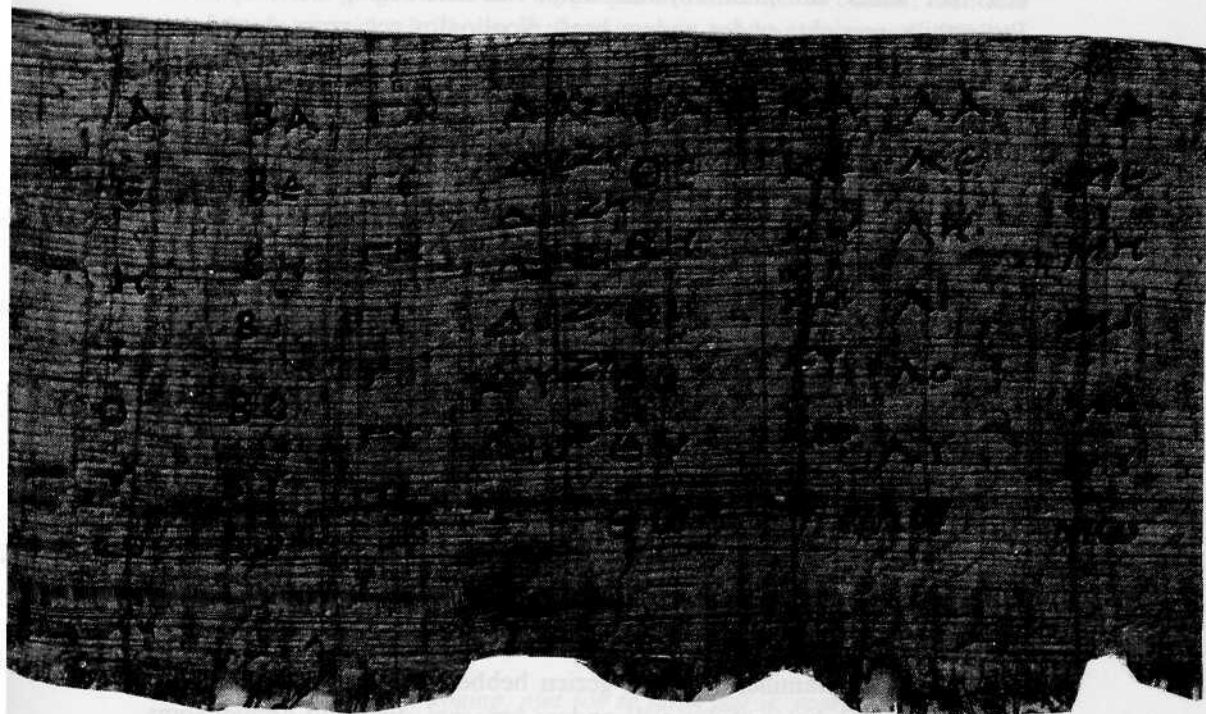
Nu zij, naar mij ter ore kwam, in het nauw gebracht worden door de bestuurders van het dorp, verzoek ik U als smekeling, O Reddende en Weldoende Goden – acht slaande op het feit dat ik niet in staat ben de tempel te verlaten om het voor hen op te nemen, en dat zij wezen zijn – opdracht te geven dat men aan Kydias de strateeg schrijft dat hij er voor moet zorgen dat in het vervolg geen enkele van de ambtenaren hen in het nauw brengt of lastig valt, aangezien zij, door mij te voorzien van brood, mij onderhouden ...

Ook deed Ptolemaios zijn best om, op afstand, de ruzie te beslechten tussen zijn broers en hun buurman Hesperos, die zowaar een overval op het huis in Psichis had gepleegd. Uit een verzoekschrift van Ptolemaios uit 160 v. Chr. (UPZ 10):

... Ik heb een huis van mijn vader geërfd in het dorp Psichis. Nadat dat door mijn burens Hesperos en Adaios, zijn zoon, en zijn broer Ptolemaios helemaal kort en klein geslagen was, en zij het huisraad daaruit hadden meegenomen, ter waarde van 20 bronzen talenten, waren bovengenoemden nog niet tevreden met wat ze hadden bereikt en hebben zelfs de aangrenzende hof en het bij het huis horende braakland ommuurd; zij gebruiken die nu alsof ze hun eigendom zijn ...

Deze burenruzie heeft zich enkele jaren voortgesleept. Het huwelijk van Sarapion met een dochter van Hesperos in 153, in een briefje (UPZ 66) aan Ptolemaios aangekondigd, zal de verzoening hebben bezegeld.

Met het jongste broertje Apollonios, die nog maar een baby was toen Ptolemaios het huis verliet om *katochos* te worden, had Ptolemaios het meeste contact. Aanvankelijk reisde Apollonios dikwijls naar het Sera-

Apollonios leert Grieks schrijven

(P. Leid. inv. 398 = UPZ 147)

Een klein gedeelte van een strook papyrus van 90 cm. lengte. Afgebeeld zijn de eerste 9 kolommen. In de eerste kolom staan de klinkers die in de volgende kolommen met de verschillende medeklinkers worden gecombineerd – alles in alfabetische volgorde! (Deze volgorde treft men ook al in administratieve documenten uit die tijd aan). De jonge Apollonios heeft de ene kolom veel netter geschreven dan de andere; de vijfde kolom heeft hij later toegevoegd.

peum om zijn broer van levensmiddelen te voorzien. In 158 is Apollonios zelfs als *katochos* bij Ptolemaios in de tempel gaan wonen. Dit heeft niet lang geduurd: al na enkele maanden kreeg hij, op voorspraak van Ptolemaios, een functie in het leger. Met de soldij die hij hiervoor ontving was hij beter in staat zichzelf en Ptolemaios te onderhouden. Apollonios gaf zoveel om zijn grote broer, dat hij hem in een van zijn brieven [zie p. 66] zelfs met 'vader' aansprak. Hij heeft altijd veel hand- en spandiensten voor Ptolemaios verricht: onder andere heeft Apollonios een groot aantal van de in het archief bewaarde documenten voor hem geschreven.³ Het archief van Ptolemaios kan dus in zekere zin ook als het archief van Apollonios worden beschouwd.

Ptolemaios in het Serapeum

Meer dan over Ptolemaios' familiebetrekkingen lezen we in zijn archief over zijn leven in het Serapeum. Ten eerste had hij daar zijn werk: uit de circa 25 door Ptolemaios eigenhandig geschreven rekeningen die zich in zijn archief bevonden, blijkt dat hij een deel van de tempeladministratie voerde. Er zijn lijsten van goederen die waarschijnlijk onder zijn verantwoordelijkheid op kosten van de tempel werden aangeschaft, zoals stoffen voor kleding, papyrusstengels, graan, ganzen, brood en andere levensmiddelen, die voor een deel waarschijnlijk als offergaven dienden. Daarnaast zien we lijsten van uitgaven die de tempel deed ten behoeve van religieuze feesten en dergelijke.

Uit laatstgenoemde lijsten blijkt dat ook Ptolemaios zelf een kleine toelage van de tempel ontving. Die was zo klein, dat hij toch nog moest steunen op zijn familie, zoals we gezien hebben. Toch was hij met deze toelage een stuk beter af dan vele andere *katochoi*, die in dit archief soms zelfs met 'bedelaars' worden omschreven. Waarschijnlijk had hij door de lange periode dat hij in *katochè* was, een bijzondere positie tussen de *katochoi* verworven.

Aan dezelfde lijsten kunnen we zien dat Ptolemaios een bescheiden priesterlijke functie had: hij ontving althans regelmatig uitkeringen, bedoeld om er rookoffers mee te brengen. Verder was hij ook betrokken bij droomoptekeningen en droomuitleg, waarop wij in het vervolg nog terug zullen komen. Toch is dit bij elkaar niet voldoende om hem echt als een priester te beschouwen – hij zal niet meer dan een soort lekepriester zijn geweest.

Buiten werktijd had Ptolemaios een belangrijke sociale functie in het wereldje van de tempel: hij had er vele, voornamelijk Egyptische, vrienden en kennissen. Dikwijls hielp hij hen bij het opstellen van hun (Griekse) klaag- of verzoekschriften, waarvan dan weer ontwerpen of kopieën in het archief van Ptolemaios zijn achtergebleven. Hij was waarschijnlijk, afge-

zien van de bezoekers van de tempel, een van de weinige ontwikkelde Grieken in het Serapeum.

Dit zal ook een reden geweest zijn voor allerlei vijandigheden die Ptolemaios van zijn medetempelgenoten heeft ondervonden. Zo lezen wij dat hij zich beklaagt over het feit dat hij door de tempelschoonmakers en de broodbakkers werd lastiggevallen en zelfs met bronzen krabbers geslagen.⁴ Ook de priesters gingen zich aan dergelijke brutaliteiten te buiten; men leze het volgende verzoekschrift van Ptolemaios aan het koningspaar (UPZ 6):

... Op de 16de Thot [oktober 163] zijn Ptolemaios, vertegenwoordiger van het hoofd van politie in het Anoubieion, en Amosis, medewerker van de hogepriester, met een aantal politieagenten het Astartieion binnengedrongen, in het grote Serapeum, waarin ik, zoals ik al zei, in katochè ben tot op heden. Zij beweerden dat er wapens in die ruimte waren en doorzochten de hele plaats, maar toen zij niets aantreffen zijn de politieagenten weggegaan zonder iets vervelends te hebben gedaan.

Maar Amosis, de medewerker van de hogepriester, keerde later op de dag terug met Imouthes, het hoofd van de pastoforen, en met Harendotes zoon van Katytes en Harendotes zoon van Nichthnibis en Erbelles zoon van Harimouthes en Psenchonsis zoon van Amosis, de cultusdienaar, met een lantaarn. En hij deed mij geweld aan en plunderde de tempel, waarbij hij alles meenam wat daar was neergezet, en hij verzegelde de rest.

En op de zeventiende van dezelfde maand keerde hij 's morgens vroeg terug om de rest van de verzegelde spullen mee te nemen, en bovendien plunderde hij de deposita van de andere katochoi ... Zowaar betrad hij zelfs het allerheiligste van de godin en plunderde de schrijn die daarbij gevaar liep beschadigd te worden. ...

Daarom verzoek ik U, koning, niet toe te laten dat ik voortdurend door de hierboven beschreven personen onredelijk word belaagd en mishandeld en in strijd met de wet behandeld word, maar te bevelen, als dat U goed toeschijnt, dat vóór U, als mijn verdediger, verschijnt Demetrios, zoon van Sosos, Kretenzer – gezien het feit dat ik daar zelf niet toe in staat ben omdat ik mij in katochè bevind — en eveneens de hierboven beschrevenen, opdat zij mij voor Uw rechterstoel mijn recht geven. Wanneer dat gebeurt, zal ik deel hebben aan Uw hulp.

Gegroet.

Volgens Ptolemaios zelf was de voornaamste reden voor de vijandelijkheden van de kant van al deze Egyptenaren, het feit dat hij een Griek was. We zien dat ook zijn broer Apollonios dit soort problemen heeft gehad in de tempel. Inderdaad heerste er in die tijd in Egypte een sterk nationalistisch gevoel, dat zich zelfs had geuit in opstanden, die (in 164) door het leger moesten worden neergeslagen. (Men brengt weleens de dood van Ptolemaios' vader,

de militair Glaukias, hiermee in verband). Aan de andere kant zien we echter dat zowel Ptolemaios als Apollonios veel met Egyptenaren omgingen, en sterker nog: de Egyptische vriend van Ptolemaios, Harmaïs, werd bij de overval door de tempelschoonmakers eveneens mishandeld. Dus zal de oorzaak van de strubbelingen elders gezocht moeten worden: misschien in de vele schulden die Ptolemaios blijkens zijn eigen archief bij zijn omgeving had, of in zijn bevoorrechte positie ten opzichte van de andere *katochoi*, die vast jaloezie heeft gewekt, of ook in zijn goede afkomst; wie weet of Ptolemaios (en ook Apollonios) niet heel erg uit de hoogte deed omdat hij vrijwel als enige bewoner van het Serapeum van hoge Grieks-militaire komaf was en goed Grieks kon lezen en schrijven?

De Egyptische tweelingzusjes

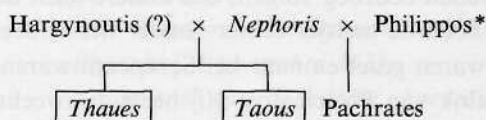
De tweelingzusjes Thaues en Taous moeten een belangrijke rol gespeeld hebben in Ptolemaios' leven, vooral gezien het feit dat niet minder dan 42 teksten uit zijn archief op hun zaken betrekking hebben.

Ptolemaios was een oude vriend van de vader van de twee Egyptische meisjes, en een noodlottige gebeurtenis deed hen hun toevlucht tot hem nemen in het Serapeum. Zo lezen we in het ontwerp van een verzoekschrift aan de koning, geschreven in het handschrift van Apollonios (UPZ 18):

Van Thaues en Taous, tweelingen in het grote Serapeum in Memphis. Ons wordt onrecht aangedaan door Nephoris, onze moeder. Nadat zij namelijk onze vader in de steek had gelaten en was gaan samenwonen met Philippos, zoon van Sogenes, soldaat uit het vendel van Py..rhos, heeft Philippos – toen zij hem uit trouweloosheid opdroeg om onze vader Hargynoutis (?) te doden – zijn zwaard getrokken en hem achternagezeten. Nu ligt het huis van onze vader dicht bij de rivier, dus hij sprong in de rivier en dook onder water totdat hij bij een eilandje in de rivier kwam. En daar nam een boot hem aan boord, en zette hem af in Herakleopolis, en daar stierf hij van verdriet. Zijn broers reisden naar hem toe en namen hem mee en zetten hem neer op de begraafplaats, waar hij nu nog steeds is, onbegraven ...*

In dit beeldende gedeelte van het verzoekschrift zien wij hoe de tweelingzusjes hun moeder schuldig achtten aan de dood van hun vader. Weliswaar slaagde zij er niet in hem door haar minnaar Philippos te laten vermoorden, maar toch overleed de arme man door hun toedoen, ondergedoken in Herakleopolis, 'van verdriet'. Dit verdriet wordt in een ander ontwerp voor het verzoekschrift nog verklaard met 'doordat wij [de tweelingen] niet bij hem waren' (UPZ 19).

* Herakleopolis ligt ongeveer 100 kilometer ten zuiden van Memphis.

* Het is niet zeker dat Philippos de vader van Pachrates is.

- 164 – nadat vader is overleden en moeder hen zonder erfdeel uit huis heeft gezet, zoeken de tweelingzusjes hun toevlucht bij Ptolemaios in het Serapeum (vóór april); zij zijn op dit moment nog jong (νήπιος), wellicht niet ouder dan een jaar of zeven
- de Apis-stier sterft (april) en de tweeling krijgt een taak bij de begrafenisriten; vervolgens worden zij aangesteld in de cultusdienst met een maandelijkse toelage
 - Pachrates krijgt opdracht de toelage van de laatste maanden van jaar 17 (165/164) te gaan innen; hij verduistert echter het een en ander
- 163 – de twee zusters doen hun beklag over Nephoris
- 162 – de achterstallige toelagen over de jaren 18 (164/163) en 19 (163/162) worden in december aan Ptolemaios uitbetaald
- 161 – uit een droom van Ptolemaios valt wellicht af te leiden dat de twee zusters hun vaderlijk erfdeel krijgen uitbetaald (juni)
- 160 – zij zijn nu vermogend genoeg om een grote som gelds te kunnen lenen aan Ptolemaios
- 159 – Ptolemaios droomt dat zij in Memphis school gaan bij schoolmeester Tothes
- 158 – de tweeling komt in februari/maart voor het laatst in het archief voor

De broers van de overleden vader, die de moeite hadden genomen om het stoffelijk overschot van hun broer in Herakleopolis te gaan halen en te vervoeren naar (waarschijnlijk) de familiebegraafplaats in Memphis, hadden blijkbaar niet voldoende macht om Nephoris te dwingen de begrafenis te bekostigen (het lichaam zal ongetwijfeld al vóór het transport gebalsemd zijn geweest, maar was nog niet officieel in een graf bijgezet), noch om hun twee nichtjes tegen haar in bescherming te nemen; het verzoekschrift vervolgt:

En zij nam zijn bezittingen en ontvangt maandelijks 1400 bronzen drachmen aan huur. Omdat zij ons eruit heeft gegooid, zijn wij van de honger naar het Serapeum gegaan, naar Ptolemaios, een van degenen die in katochè is, want Ptolemaios was een vriend van onze vader, en hij nam ons op en zorgt voor ons.

Toen de rouwperiode (vanwege het overlijden van de Apis-stier) aanbrak brachten ze ons (naar Memphis) om voor de godheid te rouwen. ...

Zo te lezen was de familie van de meisjes vrij rijk. Er is sprake van 1400 drachmen aan maandelijksse huurinkomsten en het bezit dat de moeder voor zichzelf had gehouden bedroeg volgens een andere tekst de niet geringe som van 60 talenten. Toen de meisjes echter zonder het erfdeel waarop ze recht hadden, uit huis waren gezet en naar het Serapeum waren gevlucht, werden ze geheel afhankelijk van Ptolemaios. Hij heeft de tweeling opgenomen en verzorgd, naar hijzelf tweemaal zegt, 'op bevel van de godheid' (die hem waarschijnlijk in een droom was verschenen).

Toevallig stierf op 6 april 164⁵ de Apis-stier in Memphis, wat de tweeling, waarschijnlijk op voorspraak van Ptolemaios, een 'baantje' opleverde. Wanneer er namelijk een Apis-stier overleed, was het gebruikelijk een periode van 70 dagen rouw in acht te nemen, tijdens welke het beest gebalsemd werd en er allerlei religieuze plechtigheden plaatsvonden. Daarbij waren ook twee priesteressen nodig, die plechtig rouwden over de Apis, nu Osiris-Apis, zoals in de mythologie de godinnen en tweelingzusters Isis en Nephtys rouwden om de dood van hun broer Osiris. En wie konden beter dan de tweelingzusters Thaues en Taous deze taak op zich nemen? Zo werden de meisjes dus tot priesteressen benoemd en naar Memphis gebracht om over de stier te rouwen, en toen de periode van 70 dagen voorbij was en de stier in de onderaardse gangen van het Serapeum was bijgezet, bleef de tweeling een priesteressefunctie in het Serapeum behouden, waarvoor zij van de tempel een bescheiden inkomen ontvingen.

Toch bleven Thaues en Taous op de hulp van Ptolemaios aangewezen. Zoals we in het laatste deel van het bovenstaande verzoekschrift tegen hun moeder (UPZ 18) kunnen lezen, werd hun eerste toelage bestaande uit een vaatje olie, door hun stiefbroer Pachrates gestolen:

En kennissen van haar halen ons over om haar zoon Pachrates als onze dienaar aan te nemen. Wij dragen hem op om dat wat ons voor het 17de jaar [165/164 v. Chr.] uit het koninklijke pakhuis toekomt, hierheen te halen. En weer, hij stal wat wij in het Serapeum hadden en wat hij uit het koninklijke pakhuis van U gekregen had, 1 metretes olie, en liep weg naar zijn moeder.

Andere uitkeringen, in de vorm van olie en brood, waren wel toegezegd maar werden steeds maar niet uitbetaald. Ptolemaios zag zich dus genoodzaakt om namens de tweeling een aantal petitie's aan de koning en ook aan lagere instanties te richten, waarin hij op uitbetaling van de olie en het brood aandrong. Ontwerpen en kopieën van deze teksten bevinden zich in zijn archief. Één kopie, van een inderdaad ingediend verzoekschrift met de ondertekeningen van de personen die het achtereenvolgens behandeld hebben, geeft een mooi beeld van de bureaucratie in Egypte in die tijd. Die onderschriften luiden (UPZ 20, regels 74-78):

(van de koning)

Aan Asklepiades. Onderzoeken! Als ze (= tweeling-

priesteressen) het vroeger ook gekregen hebben, moeten het nu ook geven. Jaar 19, op de 6de Thot [8 oktober 163].

(van Asklepiades) *Aan Sarapion. Onderzoeken! Jaar 19, de 20ste Phaophi [21 november 163].*

(van Sarapion) *Vraag snel aan de kopïist, hoeveel hun toekomst en hoeveel ze daarvan al gekregen hebben. Jaar 19, de 22ste Mesorè [19 september 162].*

Ptolemaios' bemoeienissen bleven niet zonder resultaat: op 28 december van het jaar 20 (162/161) nam hij namens de meisjes de toelagen voor de jaren 18 (164/163) en 19 (163/162) in ontvangst.

De uitbetaling aan de tweeling bleef aanvankelijk stagneren, zoals uit de teksten van Ptolemaios' archief blijkt. Het zou zelfs zover gekomen zijn dat de meisjes van de honger verzwakten, als we het volgende verzoekschrift uit 162/161 mogen geloven (hiervan bevinden zich in het archief niet minder dan vijf verschillende ontwerpen!) (UPZ 50, van Apollonios' hand):

Aan Sarapion, behorend tot de diadochen [= eretitel] en onderminister van financiën. Van Thaues en Taous, tweelingen die hun diensten verrichten in het grote Serapeum bij Memphis.

Al eerder hebben wij bij U een verzoek ingediend betreffende het feit dat wij van de priesters de ons jaarlijks voor ons levensonderhoud toekomstende olyra [= graansoort waarvan brood werd gebakken] niet ontvangen, waarop U dan aan Mennides de epimeletes [= verantwoordelijke voor graanuitbetalingen] hebt geschreven het ons te geven. En nadat die daartoe opdracht had gegeven aan het hoofd van de priesters, bekommerde hij zich er in het geheel niet om, maar wij hier in de tempel verzwakken inmiddels en lopen gevaar de tempel van de honger te moeten verlaten. ...

Later schijnt het met de tweeling beter gegaan te zijn. Misschien zijn zij er uiteindelijk in geslaagd om, met behulp van Ptolemaios en de overheid, hun moeder ertoe te dwingen hun het rechtmatig vaderlijk erfdeel te geven. In ieder geval blijken ze in 160 in staat te zijn om 5000 drachmen te lenen aan Ptolemaios! (UPZ 85, regel 23). Nu Thaues en Taous niet meer van Ptolemaios afhankelijk waren, komen we hun namen steeds minder tegen in diens archief. We horen nog dat de tweelingpriesteressen in december 160 aanwezig waren bij een Isis- en Osirisfeest; in 159 verschijnen zij nog in enkele dromen die in het archief zijn opgetekend, en hun laatste vermelding, in de rekening UPZ 96, stamt uit februari/maart 158. Aangezien het archief zelf nog tot 152 doorloopt, moeten we aannemen dat de meisjes de tempel verlaten hebben; ze hadden waarschijnlijk rond 160 de huwbare leeftijd bereikt, dus wie weet?

Ptolemaios heeft zich altijd zeer om de beide Egyptische meisjes bekom-

merd. Meer nog dan uit de vele stukken die hij voor en namens hen heeft opgesteld, blijkt dit uit zijn dromen: hij was zeer bezorgd om hen, vooral toen ze wat groter werden en in het 'zondige' Memphis naar school gingen, en ondanks het feit dat hij wat leeftijd betreft hun vader had kunnen zijn, krijgen we de indruk dat Ptolemaios op één van beide meisjes zelfs verliefd is geweest.

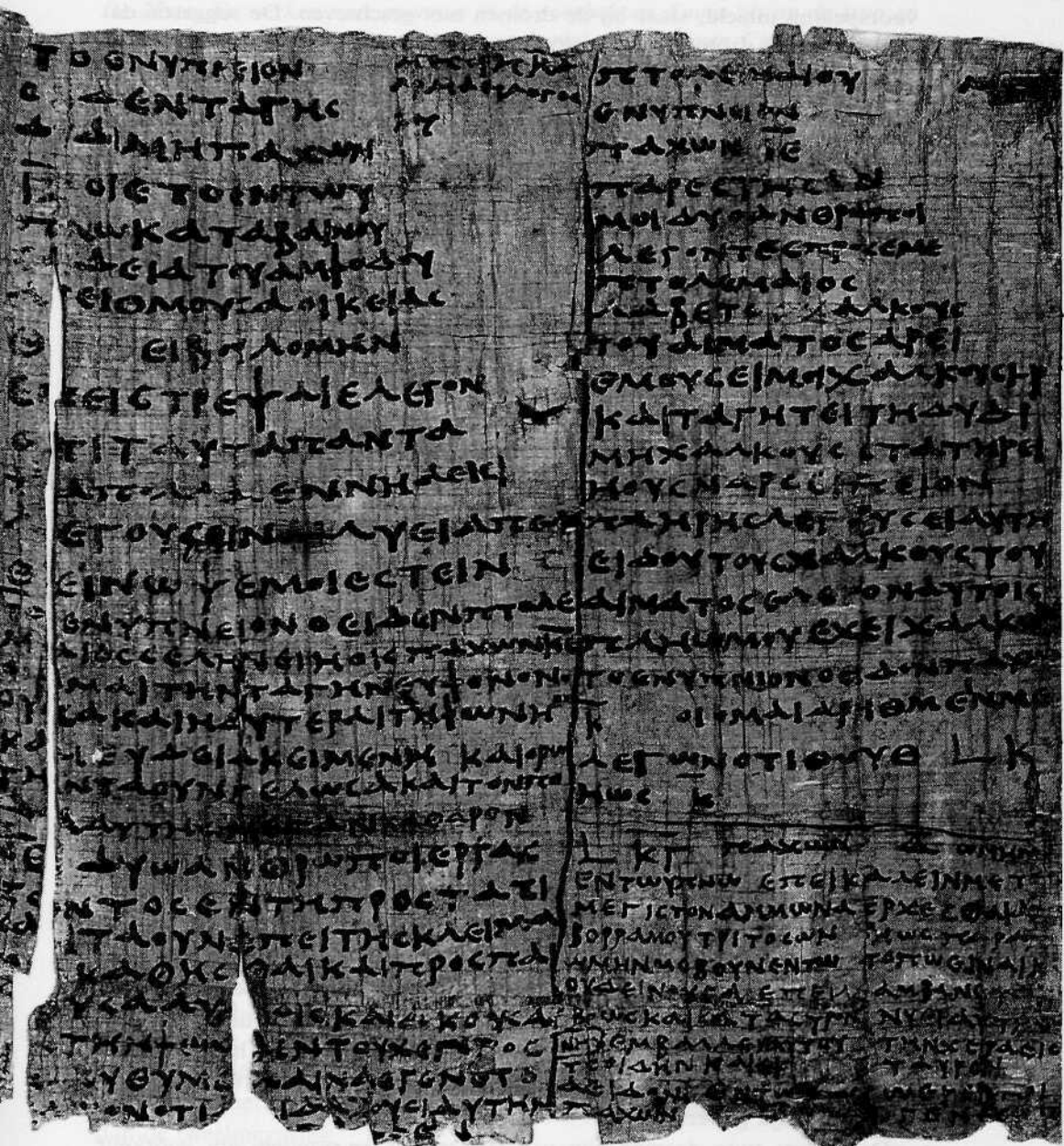
Dromen

In het archief bevinden zich tal van dromen, door of in ieder geval voor Ptolemaios opgetekend. Het zijn niet alleen dromen van hemzelf, maar ook van Apollonios en anderen uit zijn naaste omgeving. Een deel van de dromen is in het Demotisch geschreven. Het gemeenschappelijk element van deze dromen is dat zij allemaal op de tweelingzusjes Thaues en Taous betrekking schijnen te hebben. Waarom zou Ptolemaios deze dromen in zijn archief hebben verzameld?

In het algemeen werden en worden dromen in allerlei culturen beschouwd als een medium van de goden om hun wil te openbaren. Deze opvatting bestond ook in Egypte: men denke voor het oudere Egypte aan de voorspelende dromen die sommige Farao's hebben gehad, bijvoorbeeld de droom die in het Bijbelverhaal (Genesis 37 e.v.) door Jozef werd verklaard. Uit de latere Egyptische tijd bestaan er dromenboeken, waarin bepaalde droomvoorstellingen worden uitgelegd.⁶

Het dromen wordt dikwijls in verband gezien met *incubatie*: het slapen in een tempel met de bedoeling een droom te krijgen waarin de godheid verschijnt en een opdracht, goede raad of meestal: genezing geeft. Men heeft wel willen aannemen dat in het Serapeum van Memphis aan incubatie werd gedaan, op grond van de dromen in het archief van Ptolemaios, die als *katochos* natuurlijk een innig contact had met de godheid. Dit is echter zeer twijfelachtig. Incubatie is van oorsprong Grieks, en dus niet in een Egyptisch-gerichte tempel als het Serapeum te verwachten. Incubatie is ook in het algemeen op genezing gericht, terwijl wij in de dromen van het archief niets horen over ziekte of genezing. Bovendien zou men, als het om dromen door incubatie ging, verwachten dat in iedere droom de godheid verscheen: dit gebeurt slechts éénmaal en dan is het nog slechts een 'gewone' demon, Knephis. Dus, als er al incubatie plaatsvond in de tempel van Sarapis (die toevallig wel soms met Asklepios, de Griekse god van de genezing werd geïdentificeerd), dan blijkt dit niet uit de dromen die Ptolemaios in zijn archief had.

Sarapis en ook Isis hebben wel een voorspellende functie gehad, en met de levende Apis-stier in Memphis was van oudsher een orakel verbonden.⁷ We hoeven er dus niet aan te twifelen dat Ptolemaios zeker aan binnen het Serapeum gedroomde dromen een voorspellende waarde toekende. Wat die

Dromen die Ptolemaios eigenhandig heeft opgeschreven
 (P. Leid. inv. 408 ten dele = UPZ 77)

De eerste kolom bevat drie dromen uit het jaar 162 v. Chr. (vertaald op p. 64); ze zijn later van elkaar gescheiden door een klein horizontaal streepje aan de linkerkant (bij de pijltjes tussen r. 13 en 14 en tussen r. 20 en 21). De tweede kolom (van de eerste gescheiden door een verticale streep) bevat dromen uit het jaar 161 en, onder de horizontale streep, uit 158. Men bemerkte de vierde regel van onderen: om de eerste drie letters staat een lijn die aangeeft dat deze letters nog bij de eerste kolom horen (slot van r. 26).

voorspelling inhield, staat bij de dromen niet geschreven. De suggestie dat Ptolemaios de dromen verzamelde, omdat één van zijn priesterlijke taken droomuitlegging zou zijn, kunnen we dus beter verwerpen. Eerder noteerde Ptolemaios de dromen juist om ze aan een droomuitlegger voor te leggen. Dit zou bijvoorbeeld de Damoxenos geweest kunnen zijn, aan wie een brief met twee zeer gedetailleerd beschreven dromen gericht is. Waarschijnlijk heeft Ptolemaios de dromen over de tweeling verzameld om erachter te komen hoe de toekomst van de meisjes, vooral in relatie tot hemzelf, eruit zou zien.

Het enige dat mensen van onze tijd met deze moeilijke, vaak raadselachtige droomteksten kunnen doen, is ze te lezen en te proberen ze in verband te brengen met wat we al weten uit de overige teksten van het archief. Het is moeilijk te zeggen in hoeverre we hier de diepere gevoelens en achterliggende bedoelingen van Ptolemaios en de zijnen onder ogen hebben. De teksten zijn zo moeilijk te begrijpen dat men maar al te snel geneigd is om in de teksten de eigen vermoedens bevestigd te zien. Zo hebben een graecus en een psycholoog aan het begin van deze eeuw enkele dromen uit het archief van Ptolemaios voorzien van een sterk erotisch getinte uitleg, die voor een deel misschien op waarheid berust maar mijns inziens toch enigszins overdreven is.⁸

Nu volgen enkele dromen in vertaling, zodat de lezer zelf zijn fantasie kan laten werken. De eerste staan bij elkaar op één papyrus (UPZ 77) en zijn geschreven in het handschrift van Ptolemaios. Om te beginnen drie dromen uit de maand juni van het jaar 162 (of vroeger). Eerst een droom van Thaues:

De droom die Thaues de tweeling droomde op de 17de Pachon. Zij meende in haar slaap door de straat te lopen en negen huizen te tellen. Ik wilde omkeren, ik zei: Dat alles is meestal negen. Ze zeggen: Jou wordt de vrijheid gegeven om weg te gaan. (Ik:) Het is voor mij te laat.

In deze droom wordt door de bovengenoemde wetenschappers het getal 'negen' gezien als zwangerschapssymboliek. Echter, in de oudheid berekende men de zwangerschapsduur in maanmaanden: dat waren er tien. Wat deze droom dan wel betekent? Misschien is het getal negen in Thaues' droom terug te voeren op haar leeftijd; de tweeling moet namelijk in 162 een jaar of negen oud zijn geweest.

De andere twee dromen zijn van Ptolemaios en zouden zijn voorkeur voor Thaues onderstrepen:

De droom die Ptolemaios droomde tijdens het Maanfeest op de 25ste Pachon. Ik meen dat Thaues een mooie stem heeft en met een nog zoeter stemgeluid en dat zij er goed aan toe is. En ik zie Taous lachen en haar voet is groot en rein.

De 29ste. Er werken twee mannen in de voorhal, en Taous zit op de trap en maakt grapjes met ze, en toen ze hoorde dat de stem van Chentosneu was, werd ze meteen zwart. Ze zeiden dat ze haar zouden leren ...

Dan is er een droom uit het jaar 161, die mogelijk is gebaseerd op een ware gebeurtenis, namelijk de uitbetaling van de erfenis door de moeder van de tweeling. De 'twee mannen' zouden zijn: de minnaar van de moeder die hun vader (indirect) had vermoord (vandaar het 'bloedgeld') en de stiefbroer Pachrates. Dat Ptolemaios een deel van het geld aannam mag niet bevreemden: hij nam vaker geld aan van de tweeling, en ook dikwijls namens de tweeling.

Droom van Ptolemaios op de 15de Pachon. Er kwamen twee mannen bij mij die tegen mij zeiden: Ptolemaios, neem het brons voor het bloed. En zij tellen voor mij 100 bronzen drachmen uit, en voor Thaues de tweeling een beurs vol bronzen staters. Ze zeggen tot haar: Ziehier, het brons voor het bloed. Ik zei tegen hen: Zij heeft meer brons dan ik.

Het einde van de volgende droomtekst levert ons Ptolemaios' eigen verjaarsdatum op! Helaas kennen we zijn geboortejaar niet. De eigenaardige droom die eraan vooraf gaat zou kunnen duiden op een algemeen verlangen van Ptolemaios naar verjonging en wedergeboorte. Meer specifiek zou deze droom de geboorte van een nieuw prinsje kunnen voorspellen (koningin Kleopatra II had daar de juiste leeftijd voor). Een verband met de Apis-stier mag niet gelegd worden, die wordt altijd met zijn speciale kentekenen beschreven en heeft geen banden met Ammon:

Jaar 24 de 4de Pachon [2 juni 158]. Ik meende in mijn slaap dat ik de zeer grote Ammon opriep om te komen uit noordelijke richting voor mij, als derde, totdat hij verscheen. Ik meende dat ik een koe was op die plaats die in geboorteweën was. Hij pakt de koe vast en legt haar neer. Hij steekt zijn hand in haar schaamdelen en trekt er een stier uit. Moge wat ik in mijn slaap zag, mij geluk brengen. De 23ste Pachon: op (mijn?) verjaardag.

Tenslotte één van de in het Demotisch gestelde dromen. Dikwijls zijn die zo mogelijk nog onbegrijpelijker dan de Griekse, maar onderstaande droom⁹ laat aan duidelijkheid niet veel te wensen over. Hij wordt toegeschreven aan Apollonios, het broertje van Ptolemaios, die niet veel ouder zal zijn geweest dan de tweelingzusjes:

Eerste droom. Ik ging de dromos van Sarapis weer op, samen met een vrouw, geheten Thaues, maagdelijk. Ik sprak aldus tot haar: O Thaues, ben jij misschien ongelukkig omdat ik de liefde met jou bedreven heb? ...*

* De toegangsweg tot de tempel, zie de plattegrond op p. 51.

Het sterke geloof in de voorspellende kracht van dromen is misschien nog het best te illustreren met de diepe religieuze verwarring waarin Apollonios verkeerde, toen bepaalde dromen van Ptolemaios niet uit bleken te komen. Men leze de volgende heftige brief van Apollonios aan zijn ongeveer 30 jaar oudere broer (UPZ 70):

Apollonios groet zijn vader [sic!] Ptolemaios. Ik zweer bij Sarapis, indien ik mij hiervoor niet een klein beetje schaam, zul je mijn gezicht nooit meer kennen. Want jij liegt alles en die goden van jou eveneens, want zij hebben ons in een groot moeras geworpen waarin we wel kunnen sterven, en wanneer jij gedroomd hebt dat wij gered gaan worden, juist dan worden we ondergedompeld. ...

Ik kan onmogelijk weer in Trikomia opduiken, van schaamte, als wij onszelf gegeven hebben en afgestoten zijn, misleid door de goden en door het geloof in de dromen.

Gegroet.

Op de achterkant van dit briefje staat de ironische adressering 'aan degenen die de waarheid spreken'.

Literatuur in het archief van Ptolemaios

Zoals gezegd bevindt zich ook Griekse literatuur onder de stukken van het archief van Ptolemaios. Helaas is dit archief uit elkaar gevallen (zie p. 47). We kunnen een literaire tekst dan ook alleen nog herkennen als afkomstig uit het archief, wanneer hij in een ons bekend handschrift (van Ptolemaios of Apollonios) is geschreven of wanneer op dezelfde papyrus andere teksten staan die, ofwel op grond van het handschrift ofwel op inhoudelijke gronden, zeker tot het archief behoren. Een prachtige boekrol in schoonschrift, waarop Ptolemaios of Apollonios geen enkele aantekening hebben gemaakt, zouden we nu nooit meer met zekerheid aan het archief kunnen toeschrijven. Misschien is Ptolemaios' bibliotheek dus veel uitgebreider geweest dan we nu denken.

In ieder geval behoort tot het archief¹⁰ één 'boek' (in rolvorm) in een prachtig kalligrafisch handschrift, dat een Stoïsche verhandeling van de Griekse wijsgeer Chrysippus bevat. Daarnaast is er een aantal fragmenten van literatuur die voor privégebruik zijn gekopieerd, grotendeels in het handschrift van Apollonios. De fragmenten op de beroemde papyrus Didot, ook wel papyrus Weil genoemd, stammen van de tragediedichter Aeschylus en de komediedichters Euripides en Menander; ook staan er twee epigrammen op van Posidippus, waarvan één de Pharos, de vuurtoren van Alexandrië, als onderwerp heeft.¹¹ Een andere Parijse papyrus bevat de *Technè* van

de astronoom Eudoxus, en op een papyrus in Milaan staat een gedeelte van de Telephus van Euripides.

Verder bevat het archief een verhaal over de droom van de laatste Egyptische Farao Nectanebo.¹² Dit verhaal vormt het begin van een spannend sprookje, dat helaas direct na de beschrijving van de droom afbreekt. Tenslotte zijn er schooloefeningen¹³: op de achterkant van de Eudoxus-papyrus heeft een schooljongen een aantal bestaande brieven en ook 'oefenbrieven' gekopieerd. Van de hand van Apollonios zelf is een lijstje met maandnamen in Parijs en de schrijfoefening, bestaande uit allerlei lettercombinaties, die zich in Leiden bevindt [zie p. 55].

Op drie papyri van het archief staat Demotische literatuur: verzamelingen van wijze uitspraken – een soort spreekwoorden – die deel uitmaken van de zogenaamde Demotische wijsheidsteksten.¹⁴ Dit wijst er tevens op, in combinatie met de Demotische brieven en dromen in het archief, dat Ptolemaios en Apollonios op zijn minst Demotisch konden lezen, zo niet ook schrijven.

Het ziet er naar uit dat deze literaire teksten, misschien afgezien van de Chrysippus-tekst, met een bepaald doel zijn overgeschreven. De Chrysippus-tekst was een echt boek, waarvan echter de lege achterkant is gebruikt voor het noteren van dromen en rekeningen. Dus is het, mede gezien de filosofische inhoud, niet zo waarschijnlijk dat Ptolemaios, of Apollonios, het boek ooit echt heeft gelezen. Maar de overige teksten en tekstgedeelten, meestal het blad delend met rekeningen, dromen en verzoekschriften, lijken te zijn opgeschreven met het idee dat ze nog wel eens van pas zouden kunnen komen. Er zijn namelijk gevallen waarin duidelijk blijkt, dat Ptolemaios en Apollonios hun literaire teksten als voorbeeld hebben gebruikt bij het schrijven van hun brieven en dromen. Een daarvan is de droom van Nectanebo, waaruit een passage in de beschrijving van een echte droom is gebruikt. Vandaar ook dat van dit sprookje slechts het gedeelte met de droom werd overgeschreven. Het ligt voor de hand dat ook de andere literaire passages zijn overgeschreven om ze eventueel in de eigen teksten te gebruiken.

Hoewel er vele literaire Griekse papyri in Egypte zijn gevonden, is het zeldzaam te weten aan wie de 'boeken' hebben toebehoord. In ons geval is dit bekend, en bieden de literaire papyri dus ook informatie over de hoofdpersonen van het archief. We mogen op grond van deze teksten veronderstellen dat Ptolemaios een goede Griekse opleiding had genoten. Dit geldt in hogere mate nog voor zijn broertje Apollonios, door wie de meeste literaire teksten eigenhandig gekopieerd zijn. Toch staan er in de Griekse stukken van hun hand dikwijls de raarste orthografische en ook grammaticale fouten. Dit zal wellicht mede veroorzaakt zijn door het feit dat zij in hun dagelijks leven waarschijnlijk het meest Egyptisch spraken, en hoorden spreken in hun omgeving. Maar Ptolemaios en Apollonios hebben daardoor toch niet hun belangstelling voor de Griekse literatuur verloren.

De verzameling van literatuur in Ptolemaios' archief lijkt doelgericht te zijn aangelegd om met behulp daarvan de eigen teksten met mooie zinswendingen en citaten te verfraaien. Nadere studie van de literaire teksten in samenhang met de overige documenten uit het archief zal ongetwijfeld nog meer verbanden aan het licht brengen tussen de literatuur die Ptolemaios en de zijnen lazen en de teksten die ze zelf produceerden.

Besluit

Eens te meer blijkt hoe gedetailleerd de gegevens zijn die papyri ons bieden, vooral in de samenhang van een archief. Zo maakten we in het hierboven besproken archief kennis met het tweede-eeuwse Serapeum van Memphis met zijn vele tempeltjes; een plaats waar natuurlijk de verering van de goden in het middelpunt stond. Maar het aardse leven voerde de boventoon, in de bontheid van geuren, kleuren en klanken van Egyptenaren en Grieken, priesters of leken, vaste bewoners en tijdelijke bezoekers van de tempel. We zien de broodbakkers, graanverkopers, water- en andere lastdragers, tapijtwevers, kleermakers, kappers, artsen en rietverkopers in de smalle straatjes van het tempelcomplex hun waren te koop aanbieden. Soms moeten zij even plaatsmaken voor een voorbijtrekkende processie, bestaande uit een groepje zingende en musicerende priesters en priestersessen. Dan weer stappen ze opzij voor een hooggeplaatst persoon met zijn gevolg, die een bezoek aan de tempel brengt – misschien is het zelfs het koninklijk paar!

Aan één van die straatjes, in een klein kamertje van een *pastoforion*, woonde de eigenaar van het archief, Ptolemaios. Hem leerden we kennen als een diep religieus mens, een Griek die zijn leven had gewijd aan een Egyptische godheid, Sarapis. Hij was zich ten volle bewust van zijn verantwoordelijkheid voor zijn jongere broers, en stond ook vele anderen met raad en daad terzijde. Maar hij had ook zijn fouten, waardoor sommige tempelbewoners hem vijandig bejegenden; en ook zijn wat al te grote bezorgdheid voor de twee Egyptische meisjes toont wellicht een zwakke plek in Ptolemaios' karakter. Toch had hij, als ontwikkeld en belezen man, een voor-aanstaande plaats weten te bemachtigen in een van de onderste lagen van de tempelbevolking.

Behalve Ptolemaios, Apollonios en de Egyptische tweelingzusjes, die wel aan bod kwamen, komen nog veel meer interessante personen in dit archief voor, aan wie we in dit korte bestek geen aandacht konden schenken. Evenmin behandelden we de gegevens over de tempelfinanciën, de verkapte verwijzingen naar de politieke intriges van het koningshuis, en vele andere zaken die aan de hand van de teksten uit dit archief belicht zouden kunnen worden. En dan te bedenken dat er nog heel veel met dit archief gedaan moet worden – zoals in de eerste plaats vele Demotische teksten nog moeten

worden uitgegeven dan wel heruitgegeven en in nauwere samenhang met de Griekse teksten worden behandeld –; en dat dit slechts één archief is van de zeer vele, die we overhebben, waaronder bijvoorbeeld het groten-deels Demotische archief van Hor, een bewoner van Memphis die betrekkingen had met het Serapeum in dezelfde periode waarin Ptolemaios daar woonde.¹⁵ Het lijkt of er met de bestudering van papyrus-archieven een wereld is opengestaan, maar voorlopig staat die deur slechts op een kier!

Moge ik eindigen met een van de spreuken uit de Demotische wijsheidsteksten die tot het Archief van Ptolemaios behoren:

Onderschat uw papyri niet, ze zullen ouder worden dan een sterke (man).

Deze tekst is afkomstig uit de Demotische wijsheidsteksten, die vaak in papyrusrollen zijn gevonden. Het is een spreuk die de waarde van papyrusdocumenten benadrukt. De tekst is in het Demotisch geschreven en wordt vaak geciteerd in de literatuur over de Egyptische oudheid.

De tekst is afkomstig uit de Demotische wijsheidsteksten, die vaak in papyrusrollen zijn gevonden. Het is een spreuk die de waarde van papyrusdocumenten benadrukt.

Na afsluiting van het archief van Didymos ook in de volgorde van hun boekhoudingen te zien. Over een reeks van jaren kan men zien van jaar tot jaar zijn schuldbetalingen verspreiden, voor een bedrag dat in de volgorde van de schuld groeit en daarbij van – in 'n. l. l. (negen jaar equivalent), het huidige universitaire jaargang volgens – hoeveel personen er een jaar van kunnen leven!

	Schuld aantekening	
112/113	150	150
113/114	140	140
114/115	270	270
115/116	300	300
116/117	100	100
117/118	275	275
Totaal geleend		
in jaar	1725	1725

Dit betekent voor onze Didymos een gigantische schuldenlast. En daarmee